

УДК 340.1

В. Павловська-Кравчук, здобувач кафедри теорії держави та права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Український правовий менталітет: особливості становлення та розвитку

Актуальність обраної теми обумовлена необхідністю подальшого реформування сучасної української державності з урахуванням національних особливостей. За умов процесу реформування суспільно-політичного устрою необхідно знайти оптимальний шлях подальшого розвитку правової системи України. Вибір цього шляху має враховувати правовий менталітет. Усвідомлення того, що відбувається у правовому житті, крізь «призму» правового менталітету, дозволить найбільш всебічно проаналізувати й виявити існуючі закономірності української державно-правової дійсності.

На сьогодні категорія «менталітет» широко використовується як у науковому середовищі, так і в публіцистиці. При цьому існує тенденція «містифікувати» менталітет, інтерпретувати його як щось, чия природа перебуває поза межами наукового дослідження. Однак вже існує певний досвід використання правового менталітету в наукових дослідженнях, що дозволяє запропонувати його теоретико-методологічну модель. Під правовим менталітетом розуміються історично сформовані специфічні, найбільш типові й стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності, системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності.

Унаслідок того, що упродовж майже всієї історії Україна перебувала у складі інших держав і лише незначні проміжки часу виборювала право на самостійне і суверенне існування, вітчизняна правова культура об'єктивно не мала умов для того, щоб у ній виключно природним шляхом з'явилися самобутні власні правові форми, процедури і відносини. Як наслідок, поряд із останніми широко використовувалися запозичені — візантійські, німецькі, литовські, шведські та інші норми і процедури. З огляду на це неможливо дослідити становлення вітчизняної правової культури, не аналізуючи вплив інших правових культур на цей процес¹.

¹ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 6.

Порівнюючи руську (українську), литовську та польську правові системи, І. Кокорудз (професор цісарсько-королівської академічної гімназії у Львові) сформулював перелік ознак, за якими перша система відрізняється від інших. Правова система, заснована на традиціях Руської Правди, характеризується такими ознаками: національна самобутність і неповторність, народність, домінування принципу соціальної справедливості над формальною справедливістю, техніко-юридична досконалість за зовнішньої простоти термінологічного та поняттєвого апарату, національна мова правотворчості тощо¹.

П. Чубинський, ставлячи питання про історичну наступність юридичних звичаїв, дійшов висновку про те, що в основі «народних звичаїв Малоросії» лежать, по суті, постанови давнього руського права, а саме Руської Правди. Тобто положення Руської Правди були надзвичайно близькі «народному духу», внаслідок чого легко та надовго увійшли у правовий побут народу².

Характеризуючи давньоруське право, І. Кокорудз виокремлює такі основні ознаки:

- демократичність (як умовна рівність усіх верств населення);
- справедливість та розумність;
- соціальність та гендерна рівність;
- значний вплив християнської культури;
- самостійність та незалежність від інших правових традицій;
- національна мова правотворчості як характеристики доступності права³.

Безумовно, становлення правової системи і правової культури в Давній Русі відбувалося за загальними законами, які властиві праву і правовій культурі будь-якого народу. Проте цей процес набув і своїх особливостей. Вихідні засади правових уявлень про справедливе і правильне сягали своїм корінням, як і в інших народів, у міфологію, за допомогою якої відбувалося усвідомлення самого себе, навколишнього природного середовища і соціальної дійсності, правил та звичаїв життя.

¹ Див.: Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) / Ю. П. Лобода. – Львів : Світ, 2009. – С. 77.

² Чубинський П. Очеркъ народныхъ юридическихъ обычаевъ и понятій въ Малороссіи / П. Чубинський. – СПб. : Тип. Майкова, 1869. – С. 40.

³ Див.: Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) / Ю. П. Лобода. – Львів : Світ, 2009. – С. 140–141.

Через правові тексти та судові рішення в правову культуру проникли найбільш сталі міфологічні образи та уявлення про гармонію, порядок, його порушення та відновлення, про норми і наслідки їх порушення тощо. Особливістю русичів, пише В. А. Медведєв¹, було визначення картини світу з використанням мовних конструкцій. При цьому формувалася певний тип світосприйняття, який негайно через фольклорні та міфологічні тексти опосередковувався в національній свідомості і потім перетворювався на культурно-правову традицію, формуючи правові орієнтації руського народу. Поступово утверджуючись у суспільній свідомості, ці традиції виступають як засоби соціального регулювання юридично значущої поведінки людей і, у свою чергу, впливають на правосвідомість суспільства в цілому, перетворюючись на невід'ємну складову національної правової культури. Разом із тим слід визнати, що вже на етапі формування своєї державності Давня Русь активно починала переймати цінності та традиції європейських народів, які перебували на більш високому щаблі розвитку, тим самим збагачуючи свою правову культуру.

Община відома як універсальна форма організації аграрних суспільств, через яку пройшли всі народи світу. Специфікою давньоруської общини завжди вважалося надзвичайно повільне звільнення від родових, патріархальних пережитків. Сильна селянська община істотно гальмувала становлення й розвиток індивідуального начала у духовному і господарському житті і, навпаки, сприяла поглинанню індивіда общиною, заперечувала будь-яке особисте право, оскільки захисту підлягали лише колективні, общинні інтереси. Більше того, зазначає В. А. Медведєв, навіть у цьому разі захищати інтереси, яким завдано шкоди, можна було лише з общиною і від імені общини. Приватних інтересів, які б не збігалися з інтересами общини, ніби і не існувало, а тому індивідуальним челобитним, які б йшли у розріз із порядком, установленим в общині, протистояли традиції². За цих умов слід погодитися, що перешкоди, які чинила община формуванню приватного інтересу і приватній власності, заважали формуванню індивіда як особистості, яка наділена правами і обов'язками, володіє приватною власністю, відчуває відповідальність перед собою і суспіль-

¹ Медведєв В. А. Правовая культура российского общества (особенности и тенденции развития) / В. А. Медведєв. – Казань : Феникс, 2004. – С. 78.

² Там само. – С. 76.

ством за своє самостійне існування, є носієм почуття права, а відтак і правової культури. Тому цілком виправданим є висновок М. А. Бердяєва про те, що саме з російським колективізмом пов'язане негативне ставлення до права, змішування права з мораллю¹.

Проте важко погодитись із позицією Ю. М. Оборотова, що спроби приєднати Україну до західного досвіду, використовуючи «наздоганяючу модель модернізації», апріорі приречені на провал, з огляду на антиіндивідуалістичну спрямованість нашого соціального розвитку, менталітет, традиції, цінності та нормативи, що визначили специфічне ставлення до права, його ролі в житті особи та суспільства². Уважаємо, що, навпаки, українській ментальності притаманні індивідуалізм та відповідні ліберальні цінності. Обґрунтуємо свою позицію.

Так, можна погодитись із Ф. А. Хайєком у тому, що сучасне західне суспільство пов'язується з індивідуалізмом та протиставляється його соціалізму й іншим формам колективізму. При цьому загальна риса колективістських систем, що протистоять індивідуалізму, полягає в організації виробничих сил суспільства для виконання визначеного суспільного завдання, відмовляючись визнавати будь-які сфери автономії індивіда³. Як зазначає Ю. М. Оборотов, показовим є розрив між цінностями свободи і демократії, які зберігаються в особливостях вітчизняного менталітету. Якщо для західного суспільства свобода не отожднюється з демократією та цінується значно вище, то тут свобода розглядається як не обмежена соціальними нормами та законами, і така, що не передбачає її включення у певний суспільний порядок⁴. Звідси, на його думку, причина того, що на українському ґрунті неможливий такий важливий компонент західної культури, як повага до закону та визнаних у суспільстві соціальних норм.

Беззаперечним є той факт, що тривалий час у своєму розвитку, у радянський період, українській суспільній свідомості насаджувався принцип колективізму, на рівні ментальності здійснювались спроби по викоріненню будь-яких проявів індивідуалізму. Проте

¹ Див.: Медведев В. А. Правовая культура российского общества (особенности и тенденции развития) / В. А. Медведев. – Казань : Феникс, 2004. – С. 74.

² Див.: Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии : монография / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит., 2001. – С. 113.

³ Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Вопр. философии. – 1990. – № 10. – С. 143.

⁴ Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии : монография / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит., 2001. – С. 50.

вважаємо такий процес штучним і таким, що спрямований проти існуючої природи речей. І тому заходи щодо «колективізації» суспільної свідомості були спрямовані саме на пристосування української громади до способу мислення, характерного для сусідньої російської ментальності.

На нашу думку, дуже індикативним підтвердженням цієї тези є правові відносини власності, зокрема на землю, що склалися на українських землях та відображають саме ментальне, смислове сприйняття права українцями і близькість саме приватноправових, ліберальних цінностей. Так, право приватної власності було недоторканим, а «спільне володіння в Малоросії є винятковим... навіть ліси та луги, які перебували у спільному користуванні, селяни ділили між собою»¹.

Дослідники правових звичаїв українців відзначають, що їх особливістю є те, що «малороси вважають єдиним джерелом багатства землеробську працю... Працю народ вважає взагалі єдино справедливим способом набуття права власності»². Такий підхід до взаємозв'язку особистої праці та власності кореспондується, зокрема, з думками засновника класичного лібералізму Дж. Локка. Так, на його думку, у природному стані, до виникнення суспільства, індивід може використовувати все, що його оточує. Але коли індивід працює з природним об'єктом (наприклад, побудова човна з дерева), він вкладає дещо своє, власне у цей об'єкт. Індивід стає зацікавленим у цьому об'єкті, який перетворюється у його власність³. Тому саме у земельних правовідносинах багато в чому виявляються особливості правової ментальності українського народу.

Антиколективістська спрямованість також виявляється і в тому, що сільська культура є дуже раціональною, базується на принципі господарської доцільності. При подвірному землеволодінні яскравіше, ніж при зрівняльному общинному, виявляються результати особистої ініціативи та підприємливості селянина, його здатності виживати в різних умовах і адаптуватися до політичних, економічних та природно-кліматичних умов. Певною мірою така індивідуалістична раціональність української правової ментальності перекликається з баченням права

¹ Див.: Чубинський П. Очеркъ народныхъ юридическихъ обычаевъ и понятій въ Малороссіи / П. Чубинський. – СПб. : Тип. Майкова, 1869. – С. 28.

² Там само. – С. 7.

³ Див.: Скирбекк Г. История философии : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. зав. / Г. Скирбекк, Н. Гилье : пер. с англ. В. И. Кузнецова ; под ред. С. Б. Крымского. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – С. 356.

(та власності як ланки на шляху його становлення), запропонованим класиком німецької правової думки Г. В. Ф. Гегелем. Він зазначає, що «розумність власності полягає не у задоволенні потреб, а у тому, що знімається гола суб'єктивність особи. Лише у власності особа виступає як розум. Особа має право вміщати свою волю у кожну річ, яка завдяки цьому стає моєю, одержує мою волю як свою субстанційну мету... це абсолютне право кожної людини на привласнення всіх речей. У тому, що особа вміщує свою волю у річ, полягає поняття власності, все інше — лише його реалізація. Внутрішній акт моєї волі, який говорить, що дещо є моїм, має бути визнаним й іншими»¹.

Можна погодитись з М. Гримичем у тому, що «для того щоб зрозуміти принципи уявлень про власність, треба шукати принципово інакший, аніж у офіційному праві, ненормативний підхід. І саме народна юридична термінологія дає змогу це зробити»². Таким ненормативним підходом для дослідження правової ментальності може стати герменевтика. Герменевтична онтологія як обґрунтування права виходить із того, що людина несе у собі передбуття, структури якого визначають справедливість буття-у-світі, а також що буття реалізовано у мові, яка існує безвідносно до суб'єкта. Мова — загальнозначущий онтологічний масштаб справедливості. Право, що не збігається із законом, суб'єкт формулює в індивідуальному рішенні, але артикулює його у мові, в якій вже визначені структури справедливості, а тому суб'єктивне рішення може бути інтерсуб'єктивно доведеним. Через говоріння справедливість переноситься з буття у конкретне існуюче, у правовідносини³. Таким чином, правова герменевтика, як метод, що працює у мовному полі, дозволяє охопити саме ментальний зміст права, властивих українській правосвідомості.

У зв'язку з цим є цікавим запропонований розгляд правосвідомості українського народу у схожій герменевтичній площині. Так, зокрема, у свідомості ХІХ ст. не існувало відмінностей між поняттями власність — «володіння» — «користування» — «розпорядження майном». Тому у слов'янських мовах існує спеціальний займенник, що позначає власницьку приналежність, — «свій». Як вказує М. Гримич, селянська

¹ Гегель Г. В. Ф. *Философия права* / Г. В. Ф. Гегель : пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 101, 103.

² Гримич М. В. *Институт власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст.* / М. В. Гримич. – К. : Основа, 2004. – С. 106.

³ Див.: Максимов С. И. *Правовая реальность: опыт философского осмысления* : монографія / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 129.

логіка проста та лаконічна: з погляду народної правосвідомості, за приналежністю є: «своє», «чуже» і «спільне»... При цьому займенник «моє» не вживається, оскільки він означає індивідуальну власність, відмінну від сімейної, що була провідною у народному середовищі. «Сімейне майно для селянина було “своїм” (у значенні сімейної власності), а не “моїм” (тобто власністю домогосподаря) і не “нашим”, бо “наше” може бути як сімейне, так і громадське»¹. Отже, вже на дорефлексивному, ментальному рівні існувало багато в чому індивідуалістичне, власницьке сприйняття українцями реальності. Тому, вважаємо, здійснення правових, економічних перетворень у країні на західний лад, з превалюванням індивідуалістичних, ліберальних цінностей, рецепція правових інститутів не є спробами насадження чогось нового та чужого, а може сприйматися виключно як повернення вітчизняної суспільно-правової думки, під дією право-ментальних установок, до логіко-історичного шляху розвитку.

Дослідники особливостей українського правового менталітету окрім індивідуалізму відзначали²:

1) недбале і негативне ставлення до права і закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом, з вірою в те, що експансія юридичних норм у сфері правового регулювання обов'язково приведе до якісного покращення життя. Обидві форми деформації правосвідомості суттєво гальмують розвиток правової культури, права, праворозуміння, законності й правопорядку;

2) український правовий ментальності притаманний етатизм, що також ускладнює правовий прогрес;

3) сучасна правова ментальність перебуває у стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають потребам сучасної практики, що посилює традиційну для української ментальності психологічну амбівалентність;

4) психологічна картина української правової ментальності є багатогранною і поліаспектною. Для неї характерні ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості і тісний зв'язок з релігійними цінностями;

¹ Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст. / М. В. Гримич. – К. : Основа, 2004. – С. 19.

² Див.: Дзьобань О. П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії / О. П. Дзьобань // Методологічні проблеми правової науки : матеріали Міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 грудня 2002 р. – Х. : Право, 2003. – С. 132–133.

5) українська ментальність не може бути поза простором правової культури, однак водночас вона дистанціюється від неї, від її загально-людських цінностей;

6) сучасній українській правовій ментальності властиві не лише політична демагогія і популізм, а й еклектичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність поглядів.

Указані характеристики свідчать про те, що українська правова ментальність є складним феноменом, у якому поєднуються як позитивні, так і негативні явища і тенденції, і який визначає окремі тенденції в розвитку вітчизняної правової культури.

Відомий у минулому український суспільствознавець Д. Чижевський виділяє такі риси українського національного характеру¹:

1) «емоціоналізм» — означає перевагу емоційно-почуттєвого елемента над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється і в артистизмі української натури, і в емоційно наповненому ставленні до життя, і в ліричному сприйнятті зовнішнього світу. Є очевидним, що ця риса значною мірою ускладнює формування правосвідомості, оскільки праву ближче тембр логічних міркувань. Проте вона ж веде до акценту на «внутрішньому», до розвитку здатності до самообмеження, моральної автономії як «клітинки правосвідомості»;

2) «індивідуалізм і прагнення до свободи» — є вираженням вольового моменту. Але при зближенні свободи з рівністю «волю до свободи» веде не тільки до неприйняття деспотизму (вимога обмежень влади є відмітною рисою правосвідомості), а й до негативного ставлення до твердої влади взагалі, що межує з анархізмом (це робить правосвідомість майже неможливою). Прагнення до індивідуальної свободи найбільшою мірою відповідає ідеї права, тим більше, що з цією рисою пов'язується «почуття власної гідності і повага до чужої». Таким чином, для української правосвідомості характерне визнання великої цінності суб'єктивного права, безпосередньо не пов'язаного з владою. Прагнення віддалятися від влади існує як стійка тенденція;

3) «неспокійність і рухливість» — слідом за Д. Чижевським може розглядатися як похідний результат взаємодії (синтезу) перших двох: емоціоналізму, з його прагненням до нових форм, та індивідуалізму, що не хоче мати ніяких стійких основ поза індивідом і не може від-

¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. – С. 17–20.

шукати їх у собі самому. В основі негативних проявів цієї риси («пихатості», «тенденції до взаємної боротьби, руйнування власних і чужих життєвих форм» тощо) лежить невитриманість волі, якою керують почуття, а не розум, їй не вистачає стриманості й цілеспрямованості. Підвищена емоційність призводить до нестабільності, непослідовності вчинків, до недостатньої цілеспрямованості у виконанні щоденної роботи із самотворення себе в історії.

Усе це дає авторам підручника «Філософія права» підставу стверджувати, що український національний характер є амбівалентним стосовно ідеї права: відсутні як фатальна їх несумісність, так і схильність українського народу до ствердження права. Це пов'язане з тим, що автономна особистість ще не відкрита в собі кожним і не визнана в інших усіма як базис правового життя¹.

На думку А. Алюшина, слов'янська правова традиція з точки зору правової поступовості має три характерні ознаки²:

1) кожен наступний правовий стан має свій початок у неправовому стані, походить із руйнування колишньої законності та йому передуює перерва у правовій поступовості;

2) незважаючи на те, що у момент зміни колишній правовий стан оголошувався неспроможним, ціла низка елементів легітимації колишньої системи спадкувалася новою системою;

3) особливою рисою правової традиції є те, що їй не властиві ідеї природного права та права справедливості. Загальним розумінням права є позитивістське праворозуміння як про систему формалізованих писаних законів.

Таким чином, українській національній правосвідомості властиві унікальні, притаманні лише їй ментальні характеристики, урахування яких є необхідною умовою успішного проведення реформ у державно-правовій сфері. До головних особливостей українського правового менталітету належать: індивідуалізм та відповідність ліберальним цінностям; амбівалентним стосовно ідеї права; недбале і негативне ставлення до права і закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом; етатизм; транзитивність, що виявляється у стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів; ірраціональ-

¹ Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 243.

² Алюшин А. Перерывы правовой постепенности в традициях Российской государственности / А. Алюшин // Конституционное право: Восточно-европ. обозрение. – 1995. – № 4/1996. – № 1. – С. 114.

ність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості і тісний зв'язок із релігійними цінностями; еkleктичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність поглядів.

Павловская-Кравчук В. Украинский правовой менталитет: особенности становления и развития

Статья посвящена исследованию правового менталитета как особого феномена правовой реальности, его природы и особенностей функционирования.

Ключевые слова: правовой менталитет, правовое сознание, правовая традиция, правовая культура.

Pavlovska-Kravchuk V. Legal mentality: the concept, characteristics and influence on law-making processes

The article is devoted to research of legal mentality as a special phenomenon of legal reality, its nature and the functioning of legal system.

Keywords: legal mentality, legal consciousness, legal culture, legal tradition.